

Fazekas Sándor

Tormay Cécile ismeretlen arcai

Úgy vélem, hogy a sok figyelemfelkeltőnek szánt tanulmány után most már nyugodtan kijelenthető: a huszadik század elejének egyik elfeledett írónője újra kezd divatba jönni. Ez elsősorban sok botrányt és ellenérzést kiváltó könyvének, a *Bujdosó könyv*nek köszönhető; újra népszerű váló olvasótáborra csaknem kizárólag politikai jelentésekért olvassák: rajongói javarészt jobboldali érzelmű emberek, akik Wass Albertet a hazai könyvpiac legolvasottabb írójává tették. Ez a tény bizonyos szempontból meglehetősen felemás eredmény: örömteli, hogy immár lehet Tormayról beszélni, és őt olvasni is, féltő azonban, hogy ez a markáns vonás alapvetően meghatározza, sőt eltorzítja az életmű befogadását. Természetesen a *Bujdosó könyv* sok szempontból nagyon fontos könyv, de messze nem az egyetlen olyan Tormay-írás, amely méltó a széles olvasóközönség figyelmére. Miközben egyre-másra jelennek meg új kiadásban az ismerten jobboldali művek (leginkább a *Bujdosó könyv*), az életmű mindeddig meg nem jelent, vagy kevesebb figyelmet kapott darabjai is előkerülnek, s ezek más, jóval árnyaltabb művész képét mutatják: olyanok is akadnak, mégpedig több kötetnyi mennyiségben, amelyek árnyalt eszközkészlettel rendelkező, a kortárs irányzatokat jól ismerő és alkalmazó művészre utalnak.

Tormay munkásságának tehát van egy másik, elfeledett rétege, amelyről a friss recepció mindeddig nem vett tudomást. Máig egyetlen monográfiája, Hankiss János könyve¹ hetven éve jelent meg, s politikailag kissé talán elfogult, de széles merítésű bemutatását adja az életműnek. Ez a kötet abból a szempontból is lényeges, hogy hangsúlyozza Tormay nyugati kapcsolatait, széles körű ismertségét és elismertségét; már csak ezért is fontos lenne ismét megismerni értékeit. Hankiss számos más elismerő vélemény mellett Anatole France-szal való találkozásának emlékét is felidézi, Tormay egyik levelezőlapjáról:

„Anatole France elragadott tiszta nagy intellektusával. Amit csak igen kivételesen tesz, a tegnapi diner után meghívott mára magához. A könyvem az íróasztalán feküdt, és azt mondta, többek között, hogy a legnagyobb tehetségek egyike vagyok, akikkel találkozott. Leírhatatlan nagy dolgok történnék irodalmi életemben...”²

Tormaynak tehát van egy mára már elfeledett, másik arca is. Ez a másik arc nem más, mint a nyugat és a *Nyugat* hagyományához kapcsolja a szerzőt: amellet, hogy hosszú időt töltött Nyugat-Európában, ezen időszakokban ismertté tette magát jelentős kortárs nyugati írók – France-on kívül Gabriele D’Annunzio vagy Heinrich Mann – előtt is; korai, tízes évek elején írott bizonyos műveiben pedig erős rokonságot képes mutatni Csáth Géza vagy Kosztolányi Dezső munkáival. Izgalmas dolog ezeket a szövegeket megtalálni és kiadni, hiszen egy részük nem került be Tormay novellásköteteibe, így az olvasók majd-

1 Hankiss János: *Tormay Cécile*, Singer és Wolfner, Budapest, 1939. (Tormay Cécile művei sorozat, 14.)

2 Hankiss, i. m. 129.

nem száz év után kerülhetnek szembe velem, a szegedi Lazi Kiadó jóvoltából. Az viszont már más kérdés, hogy milyen keretek között találkozhat az olvasó a szerzőnő elfeledett, de újra megjelentetett írásaival: kommentár, elemzés vagy magyarázó jegyzet nélkül nincs könnyű helyzetben az, aki igyekszik átlátni a politika, a kultúrtörténet, a történelem és az életmű meghatározó darabja által együttesen létrehozott horizontot. Az alábbiakban néhány közelítési lehetőséget szeretnék felvázolni ehhez a köztudatban egyneműként számon tartott, de valójában nagyon is sokféle életműhöz.

Jómagam úgy kerültem kapcsolatba az író műveivel, hogy XX. század eleji folyóiratok hasábjairól igyekeztem annak másutt meg nem jelent, mára már elfeledett írásait felkutatni, s egy újfajta Tormay-képpel szembesültem, amelyet kevés elemzésben láthatam viszont. Mái Hankiss János monográfiája az egyetlen, amely a maga teljességében vizsgálja az életművet, s ennyiben mindenképpen fontos kiindulópont lehet egy friss szempontú monográfia elkészítéséhez, még akkor is, ha szemlélete fölött néhol már eljárt az idő. E tanulmány életrajzi anyaga is e műből származik, s e kötetben olvasható a máig legalaposabb bibliográfia Tormay Cécile műveiről, amelyet rokona, Szegedy-Maszák Elemérné Tormay Vera állított össze. E tanulmányban, a teljesség igénye nélkül, szeretném bemutatni Tormay írásművészetének néhány ismeretlen vonását: a politikai fontosságú írások mellett más, irodalmi szempontok miatt fontos műveire, illetve néhány filológiai újdonságra is szeretném felhívni a figyelmet.

Életrajzáról ezúttal nem beszélnék sokat, s több okom is van erre. Nem arról van szó, hogy unalmas, vagy az életmű szempontjából lényegtelen életútja lett volna. Egyfelől egy viharos korszak sokat támadott figurájáról van szó, aki Magyarország történetének talán legsötétebb, s máig vitatott időszakában élt; 1876-ban született, és 1937-ben halt meg. Nevéhez politikai és társadalmi értelemben is botrányok tapadtak; a hazai nőmozgalom egyik első vezére, aki konzervatív értékrendje miatt a Kun Béla-féle rezsim üldöztette, a Horthy-rendszer támogatója volt. Másfelől személyisége, s bizonyos fokig talán életműve is, ellentmondásos: ugyanaz a figura, akit leszabikus viszonytal vádoltak (ám Horthy kormányzó közbenjárására végül vádlóját ítélték el), Klebelsberg Kuno felkérésére a *Nyugat* ellenében létrehozott, ezt címevel is jelző *Napkelet* című folyóirat alapító főszerkesztője lesz.³ A folyóirat, amely a húszas évektől 1940-ig, tehát halála után még három évig fennáll, a politika terve szerint a *Nyugat* ellenében jött volna létre. Valóban, kezdetben a konzervatív, katolikus és nemzeti értékek mellett álló írók és tudósok (Horváth János, Szekfű Gyula, Sík Sándor, Németh László, [Turóczi-]Trostler József és így tovább) gyűjtőhelye, de jóval több is annál. Tormay nem engedett politikai beleszólást a lapszerkesztésbe, így olyan fiatal tehetségek is föltűnhettek a folyóirat hasábjain, akik a *Nyugat* köréből indulva szereztek maguknak maradandó hírnevet, mint Weöres Sándor. Két debreceni professzor, illetve egy svéd egyetemi tanár, Fredrik Böök ajánlására Tormayt irodalmi Nobel-díjra jelölték, s bár, ha a kiszivárgott információknak hinni lehet, bekerült a legjobb öt jelölt közé, de 1936-ban a díjat nem kisebb író, mint Eugene Gladstone O'Neill, az amerikai dráma megújítója kapta.⁴ Már ekkor beteg azonban, egy év múlva pedig Mátraházán éri a halál; bár voltak olyan híresztelések is, hogy ebben az évben már – egy finn íróval megosztva – egy magyar író kapta volna a díjat.⁵

Legismertebb, legnagyobb vihart kavart műve a *Bujdosó könyv*, amely – Tormay Cécile szemlélete szerint – a magyar történelem egyik legsötétebb korszakának, az őszirózsás forradalomnak és a Tanácsköztársaságnak kordokumentumaként, szemtanúi beszámoló-

3 A lap alapításáról l. Hankiss, i. m. 180–185.

4 Hankiss, i. m. 218.

5 Hankiss, i. m. 219.

ként olvasható. Egy olyan korszakot mutat be, amelyet ma is történészek tucatjai kutatnak, s még ma is lezáratlan vizsgálódásuk mögött máig eleven politikai ellentétek húzódnak: ez a kor vezetett el végül a trianoni katasztrófáig. Tormay írása sötét írás: a magyarság egy külső, európai és belső, magyarországi erők együttes működésének következménye, amelyben az évszázadokig uralkodó magyar nemesség hatalmára törnek hagyománytudat nélküli, kulturális értelemben nincstelen, gyökértelen, erkölcsileg nemtelen és gátlástalan emberek, Európa keleti és nyugati felének hathatós támogatásával:

„Szóljon az én könyvem arról, amiről nem fognak tudni a jövő történészei, mert azt át kellett élni. Szóljon arról, amiről nem tudhattak az idegenből behurcolt forradalmak felidézői és politikai eseményeinek a szemtanúi, mert lelküktől távol állt minden, ami magyar. Maradjon fenn könyvemben az, ami velünk vész el: egy halálra szánt faj legboldogtalanabb nemzedékének kínja és becsülete.”⁶

Az író nő harcos, politikai oldalát nem áll szándékomban elhallgatni, még akkor sem, ha szélsőséges emberek igen szélsőséges módon értelmezik ezt az írást. Nagyon fontos lenne azonban, hogy e kötet olvasásakor figyelembe vegyük Tormay alábbi megjegyzését is:

„Mióta napról napra feljegyeztem az eseményeket, idő múlt felettünk, és világos lett sok minden, ami megfoghatatlan és sötét volt. De nem nyúlok a lapokhoz, érintetlenül hagyom az akkori órák érveréseit. Ha tévedtem, legyenek elnézőek, akik a könyvet olvassák. A tévedések is tükrök: a kor tévedéseinek tükröi.”⁷

Számomra ez a beszámoló a maga teljességében túl sötét ahhoz, hogy tökéletesen azonosulni tudjak vele, de az kétségtelen, hogy nagyon közelről, adatgazdagon és nagyon szuggesztíven mutatja meg a magyarok sorstragédiáját, amelyet mindmáig nem sikerült feldolgozni és megérteni. Jellemző a korra, hogy Tormay egyfelől a Horthy-korszak nagypolitika és jelentős írók által támogatott alakja, másfelől rágalalmazott és üldözött szerző, aki azonban nem adja fel elveit, és újra és újra megjelenteti vitatott könyvét. A *Bujdosó könyv* Amerikában, más művei, például az *Emberek a kövek között* pedig Nyugaton is megjelentek, jelentős figyelmet szerezve neki, s még Anatole France, a korabeli Franciaország legtekintélyesebb írója is elismerőleg szól róla: „Kevés férfival találkoztam a világirodalomban – írja a regényről –, és sohasem találkoztam asszonyíróval, aki oly kevés eszközzel tud életet adni embereknek és dolgoknak, mint a magyar Tormay Cécile.” Gabriele d’Annunzio, a híres kortárs olasz író maga fordítja Tormay novelláit olasz nyelvre, s amint az levelezésükből kiderül, szintén szinte egyenrangú szellemi partnernek tekinti a magyar írónőt.

Tormay azonban nem csupán a *Bujdosó könyv* szerzője: mondandóját sokkal többértében, árnyaltabban és még nagyobb művészi erővel képes kifejezni.

Történelmi regényei is ismertek, különösen nagy regénytrilógiája, *Az ősi küldött*, amely a magyar királyság korai századainak létharcait mutatja be, egy IV. Béla és a tatárjárás idején élt magyar vitéz, Ung alakján keresztül. Azok a dilemmák ezek, amelyek olyannyira aktuálisak teszik műveit, és számára a *Bujdosó könyv* tanúsága szerint is létkérdések voltak: magyarság és Európa, pusztulás és mégis megmaradás, magyar ősvallás és kereszténység ellentétén keresztül nem csupán a középkori Magyarország problémáiról és a Trianon idején a magyarságot ért csapások lehetséges feldolgozásáról beszél: Tormay képes egyetemes történelmi dimenziót illeszteni az adott korszak aprólékos leírásán keresztül történelmi tárgyú elbeszélése mögé, amelyek ma is aktuálisak maradnak.

Van azonban olyan történelmi tárgyú kisregénye is, amelyet nekem magamnak sikerült megtalálnom a *Magyar Hírlap* századfordulós számaiban, folytatásokban közölve. Ez a

6 Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. Lazi, Szeged, 2009. [9.]

7 Uo.

Petneházy című szöveg, amely Buda visszavívásának életképszerű bemutatása. Az író ehelyütt vegyíti egymással jó lélekábrázoló képességét és történeti affinitását. A történet középpontjában az a magyar vitéz, Petneházy Dávid áll, aki elsőként tűzte ki Buda várának 1686-os ostromakor a magyar lobogót a vár fokára. Tormay felvillantja ennek a szintén vitatott figurának az előéletét is: Thököly katonájából állt át császári zsoldba, hogy Magyarországot felszabadíthassa a török iga alól. Keserű nosztalgiával gondol vissza arra az időre, mikor még nem kellett nyugati uraknak engedelmeskednie, de belátja, hogy a szent cél érdekében nem tehet mást, minthogy megalkuszik sorsával. Erkölcsi és hadi erények dolgában messze kiemelkedik az idegen nemzetből való, erkölcsstelen zsoldosok közül, ám éppen nagysága okozza a veszét: egy áruló, aki most a győztesek táborában van, attól tartva, hogy Petneházy leleplezi őt, a magyar katona sikereire féltékeny császári vezérekkel egyetértésben megmérgezi Petneházyt, akinek hosszú haláltusája alatt van módja bosszút állni a gaztettért, és elrendezni magában azokat a mély lelki tusákat, amelyeket a felemás erkölcsű katonák által véghezvitt ostrom és a lángokban álló, egykor oly hatalmas Budai vár pusztulása, illetve a két szerelme közti tétovázás támaszt benne. Mindezt az emberi drámát hiteles díszletek és pontosan megrajzolt mellékszereplők teszik maradandó olvasmányélménnyé.

További, életművének bemutatását árnyaló szempont a kultúrtörténeti érdeklődés: számos történeti tárgyú írása közül olyan is akad, amely voltaképpen áltörténetinek nevezhető: *Világboldogító* című novellája például az alkímiát jeleníti meg, költői köntösben. Ez a különös kultúrtörténeti jelenség, amely félig tudomány, félig vallás, nagyon nehezen megközelíthető a mai értelmezés számára: antik mitológia és kereszténység, csillagászat és kémia keveredik egymáshoz szétválaszthatatlan egységbe olvadva. Első megközelítésben Tormay, a felvilágosodás óta már végképp uralkodóvá vált nézet szerint, irracionális mesterkedésnek minősíti az alkímiát, amely idealista álmok kergetése csupán. Ezzel a meglehetősen elterjedt vélekedéssel természetesen művelődéstörténeti alapon nem nehéz vitatkozni, hiszen alkímia nélkül a kémia sohasem alakulhatott volna ki, tehát ez a kultúrtörténeti jelenség öncélúság helyett fokozatosan nagyon is racionális irányba fordult és önálló szaktudománnyá alakult; a folyamat valamikor a tizennyolcadik században fejeződött be. Tormay művéből azonban ennél több is kiolvasható: az is, hogy a tudósok nem szabad elvieskedve, elefántcsonttoronyba zárva az emberiség üdvén fáradoznia, miközben elhanyagolja saját közvetlen környezetét: családját, illetve a hatalma alá tartozókat. És ez már nem pusztán a tizenhatodik századi alkímista, hanem sokkal inkább az elvakult racionalizmus ellen irányul, amelyben a Tormay által képviselt romantikus értékrend bizonyos szempontból mélységesen csalódott. Melchior, az alkímista tehát e műben egy allegorikus szereplő: a Faustot hajtó becsvágy, megismerési vágy kivetülése, amely az aranycsinálást és az emberiség boldogítását mindenáron hajhászó várúrban is ott munkál. Az a nagyratörő elképzelés részesülhet itt lesújtó kritikában, amely szerint a vegytiszta tudomány (vagy akár a vegytiszta művészet) az ember életének egyetlen értelme, amelyért mindent fel kell áldozni: jócskán van mire asszociálni ezen a ponton, a kommunizmus ideájától a genetikai emberkísérletek gyanújáig és az antiutópiák világáig.

Az elvont mondanón, üzeneten túl azonban is külön érdekes kérdés, hogy a novella főszereplőjét miért éppen Melchiornak hívják. Nicolaus Melchior, a legkorábbi ismert, önálló művel és jelentős utóélettel rendelkező magyar alkímista nem volt ismeretlen már az 1910-es évek táján sem. Weszprémi István orvos-életrajzából ismerhették, még a hozzátapadt téveszmékkal együtt, amelyekkel csak napjainkban sikerül maradéktalanul leszámolni; egy hamarosan megjelenő kötet azonban megkísérli oszlatni a szerző körüli, meglehetősen sűrű homályt, felvetve annak lehetőségét, hogy megfogható történelmi figuraként gondoljuk el ezt a Mohács idején élt magyar alkímistát. Tormay novellája Melchiort

itt mephistói alakká növeszti: az alkimista és a várúr igyekezete ördögi hatalomként a látszat ellenére éppen az emberiség üdve ellen cselekszik.

Szintén kevésbé ismert, hogy Tormay a középkori keresztény irodalom tolmácsolását is felvállalta: Klebelsberg Kuno felkérésére fordított szemelvényeket az ilyen tárgyú magyar és nemzetközi irodalomból. Erőteljes katolikus vallásossága és a haza iránti elkötelezettsége indította arra, hogy lefordítsa az egyik legkorábbi, Magyarországhoz köthető szöveget, Szent István intelmeit. Az író jó jelentős időt töltött Itáliában, főleg Toscanában, ahonnan mitológiai tárgyú novellákkal és költői szépségű útirajzokkal tért haza. Itt készítette el a Szent Ferenc-legenda egyik változatának fordítását, amelynek előszava jól mutatja az író kereszténységhez, magyarsághoz és a régi magyarországi irodalomhoz fűződő mélységes elkötelezettségét:

„Az idők megismétlődnek, a kimagasló emberek nem ismétlődnek meg. De azért a megismétlődő időkben mégis jelen vannak, azok számára, akik a rejtélyes összefüggések szemhatárát látják, azok számára, akik tudják, hogy az évfordulók titokzatos eljövetelek. Isten küldi azokat, mindig akkor, mikor a tévelygő embernek, avagy az emberiségnek szüksége van, hogy emlékezzék és megmentse önmagát. [...] Itt, a mi országunkban, napkelet küszöbén is áll most és vár és meghajlik egy nép a dicsőséges Szegényke előtt, és meghajlik az a nép saját múltja és élete hű társai, a nagy Ferences-rend magyar Ferences barátai előtt. Csakúgy a Kapisztrán János kereszttel és karddal rohanó óriás látomása előtt, mint ama kicsiny szürke barát előtt, ki mint utolsó ott maradt a török hódoltság városában, a Duna partján, a félholdas Pestvár palánkjai között és magányosan kongatta a tetők fölött a belsőváros templomharangját és misét olvasott, mikor már alig volt, talán nem is volt többé, aki hallgassa.”⁸

Az idézet utolsó sorai – s hasonlóan emelkedett hangvételű folytatása – a magyar irodalomtörténet fontos művére, az első teljesen magyar nyelvű könyvre, a Jókai-kódexre utalnak, amely 1520 táján íródott, és a Szent Ferenc-legenda egy másik változatának fordítása.

A művelődéstörténetnél szűkebb irodalomtörténeti szempontból azonban egyik legérdekesebb vonás kétségtelenül a pszichoanalitikus irodalomhoz fűződő, sok év után először általam regisztrált rokonsága. Szerb Antal mint *nyugatos* méltatta Tormayt, s véleménye, mint általában, most is szilárd alapokon nyugszik:

„A Nyugat-nemzedékkel nemcsak annyiban volt rokon, amennyire egy nemzedék tagjai elkerülhetetlenül rokonok szoktak lenni, ha tehetségesek: nyugatos volt a szó alapvető, a Nyugatmozgalomtól független értelmében is, a nyugati irodalmak rajongója és követője volt; és »nyugatos« volt művészi szándékának mélyén is, a művészetről alkotott víziójában. Artisztikus író volt, a finom, lelkiismeretesen kidolgozott részletek, a tűnő és csendes hangulatok, az önmagukért megbecsült ritka szavak és hasonlatok írója, dekoratív tehetség és a szó nemes értelmében dekadens. Öncélú mondatokat írt, amelyek arra voltak rendelve, hogy ötvözött formásságukban a kontextusból kiszakítva is megállják a helyüket és megállítsák, elmerengésre hívják az olvasót, felkeltve benne a szépség szomorúságát és a távoli dolgok igézetét. Annak a stílusnak és stílussteremtő életérzésnek volt a hordozója, amely legmagasabb szintjét Babits Mihály fiatalkori verseiben és Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád költészetében érte el.”⁹

8 Tormay Cécile: *Assisi Szent Ferenc kis virágai*. Kráter, Pomáz, 2009. 11., ill. 14.

9 Szerb Antal: *Tormay Cécile*. Nyugat, 1937/5. Interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00616/19588.htm> (2010.07.13.)

Egy átirat tanulságai

Ezen vázlat végén egy újabb, elgondolkodtató példát szeretnék hozni arra, hogy a mai napig mennyire gazdagítható Tormay életműve. Nem ritka az életmű novellatermésében az a megoldás, hogy a napilapban vagy folyóiratban már megjelent írás új köntösben, átírva kerül bele egy gyűjteményes kötetbe. Ezek az átiratok igen gyakran pusztán stilisztikai javításokat tartalmaznak, de akadnak ebben a meglehetősen terjedelmes anyagban izgalmasabb esetek is. Az író né ismert művei közé tartozik *Az apostol* címmel, magyarul először a *Viaszfigurák*ban, 1918-ban megjelent elbeszélés.¹⁰ Több szempontból is fontos írás ez, amelynek értelmezése első renden politikai vezérlésűnek látszik, a szövegelőzmény bevonásával történő, alaposabb értelmezés azonban árnyalhatja a képet.

Nem mintha el lehetne tekinteni a történelmi háttértől: ez a változat az első világháború alatt, a magyar történelem egyik mélypontján, a sorozatos vereségek és a politikai tehetetlenség idején keletkezett, amely végül az őszirózsás forradalomhoz vezetett: ezzel az eseménnyel kezdődik a *Bujdosó könyv* által elbeszélte eseménysorozat. Ekkor azonban még nem bizonyos a tragédia, de a vezetőkről iránti kiábrándultság és a veszély érzete jól kitapintható a szövegben. Az olvasatok megképződését erősen uralma alá vonja a cím, hiszen az utalás nem véletlen Petőfi művére: a hasonló című elbeszélő költeménynek Tormaynál egyfajta fordítottját olvashatjuk. A Petőfi-mű tartalmát némileg sommásan úgy foglalhatjuk össze, hogy az igazságot birtokló egyén Krisztushoz hasonlatosan feláldozza önmagát (sőt, családját is) az emberiség közös üdvéért; mégha a párhuzam igen erős is a vallási szférával, azaz magával Krisztus életével és az Apostolok cselekedeteivel is, tette elsősorban nem vallási, hanem politikai jellegű megváltást hordoz, amely – a Jelenések könyvének megfelelően – nem a jelenben, hanem a jövőben fog kiteljesedni.

Tormay novellája bizonyos fokig ellentétes irányultságú mondanivalót fogalmaz meg, hiszen a hamis apostolok ellen íródott: azok ellen, akik magasztos eszmék nevében elbontolják a tömegeket, majd pedig cserbenhagyják a bennük bízó embereket. A *Bujdosó könyv* alapján a Károlyi Mihály-féle alakok felé irányulhatott az író műve; évekkal a novella e változatának születése után tehát őt tartotta a legnagyobb vétkesnek, de az már más kérdés, hogy 1916-ban sokkal inkább a vezető réteg tehetetlensége ellen, általános kritikaként értelmezhető a mű, mint az egyes politikusok bírálataként.

Az apostol tehát nagyon erős politikai és vallásos olvasattal rendelkezik, azonban a műnek létezik egy nyolc évvel korábban megírt változata is, amely – a korai Tormay-művekhez hasonlóan – még teljesen más légkörű, politikamentes írás. A kiindulópont ugyanaz: egy örültekházából szabadult ember találkozik egy gyermekkel, aki hisz neki; ő az első, aki nem tekinti a főhőst. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy ez a feszültségekkel teli alaphelyzet bonyolódik tovább kétféle módon: míg a *Megértésben* az örült a gyermek gyengédsége segítségével rádöbben arra, hogy beteg, és önként visszatér az elmegyógyintézet falai mögé, *Az apostol*ban a már fent említett, keserű megoldás adja a történet meglehetősen nyomasztó lezárását: a gyermek csalódik az elbizonytalanodó, a megváltás feladatától visszarettenő apostolban, s a már korábban félrevezetett hívek szimbolikus támogatásával közáporral és gúnnal áll bosszút az apostol álságos, hitegető viselkedéséért. A kompozíció tudatosságát jelzi, hogy a lezárásban a bibliai eredetű meg-

¹⁰ *Az apostol* először 1916-ban, Bécsben jelent meg, *Der Verkünder* (kb. a hírhozó, hirdető) címmel, az ottani *Die Zeit* hasábjain, illetve ugyanebben az évben, a *Bohemia* című lapban. A mű olaszul is megjelent, *L'apostolo* címmel, a *Due lire di Novelle* című kötetben. A magyar változat *Viaszfigurák* óta többször is megjelent, legutóbbi kiadása: Tormay Cécile: *Petneházy. Kisregény és elbeszélések*, Lazi Könyvkiadó, válogatta és szerkesztette Hunyadi Csaba, az anyaggyűjtésben közreműködött Fazekas Sándor, Szeged, 2010. 213–218.

kövezés bukkan fel; ha pedig párhuzamba állítjuk a bibliai szöveggel, az kételyt sugall a lezárás jogosságával kapcsolatban; amelyhez – látszólag – nem férhet kétség. János evangéliumában olvasható a történet: Jézus elé vezetnek egy házasságtörő asszonyt, akit Mózes törvényére hivatkozva meg akarnak kövezni. Jézus erre a következő, szállóigévé vált mondatot válaszolja: „Az vesse rá az első követ, aki maga is bűntelen”¹¹, és így menti meg a házasságtörő asszony életét. Olybá tűnik, hogy ez a mű is több egyszerűen ítélkező novellánál, hiszen ez az esetleges utalás felvetheti a gyerek által szimbolizált társadalom felelősségét is...

A kiadások által elfeledett *Megértés* című változat ezzel szemben olyannyira más jellegű szöveg, hogy olvasása közben felmerülhet: tudunk-e olyan magyar íróról vagy írónőről, aki Csáthtal egy időben már elmélyülten pszichoanalitikus szimbolikát alkalmazó műveket alkotott, s aki így hathatott magára Csáthra, József Attilára vagy Kosztolányira is? A szimbolisták művészetében már ebben a korai időszakban is felbukkan ennek az írásmódnak egy korábbi változata, többek között Balázs Béla nagyszerű meséiben, a Tormay–Csáth-vonal azonban valami más: míg Balázs Béla írásaiban a lélekelemzés mitologikus jellegű mesékbe ágyazva jelenik meg, az ábrázolt lélektani problémák pedig nem elsősorban pszichopatologikus jellegűek, utóbbiak érdeklődése már a szélsőségesen torz személyiségek ábrázolása felé fordul, s ez az új, radikális irányvonal Csáthnál éri el végső mélységeit. Kosztolányi ismeri ezeket a mélységeket, s nyugtalanul fürkészi azokat, de sosem merészkedik a tudattalan jelképekkel teli világába egy-egy kirándulásnál hosszabb ideig. Bár ez a kérdés is meglehetősen bonyolult, olybá tűnik, hogy nála a freudizmus elsősorban a racionális alapokon álló realizmus, nem pedig a lélek irracionális, érzelmi világának a kivetülése. Ez még akkor is igaz, ha mindig is vonzotta, izgatta a kimondhatatlan, megfogalmazhatatlan, az emberi tudattalan tartományai, s írásművészetében kitapintható a nyelv iránti szkepszis is.

A Tormay-novella, amelyet sikerült újra megtalálnom, 1910 áprilisában jelent meg, a *Magyar Hírlap* hasábjain, és azóta sem; mivel szövegvariánsról van szó, nem bizonyos, hogy bekerülhet abba az életmű gerincét már most is tartalmazó sorozatba, amelyet a szegedi Lazi Kiadó jelentet meg, bár e tanulmány nézetem szerint erős érveket szolgáltat ehhez. *Megértés* című novellájában Tormay egy névtelen, elliptikus leírással megjelenített szereplő sorsát mutatja be. Nem kapunk róla közvetlen külső leírást: minden kimarad, ami nem a szereplő tudatállapotához kapcsolódik. A freudizmus fontos szimbólumai (erdő, fal, árnyék, tó) mellett saját alkotású motívumokkal árnyalja az alak bemutatását (a fatörzs árnyéka mint híd). Ez az alak, mint az ellipszisekkel és szimbólumokkal többjelentésűvé tett történet végére kiderül, első renden az örültekházából szabadult fogolyként értelmezhető, akit egy gyermekkel és a megértéssel való találkozása bizonyos mértékig meggyógyít: legalábbis annyira, hogy egy pillanatra kitisztuljon a tudata, és belássa, hogy állapota nem teszi lehetővé a falakon túli létezését. Miután elengedte a gyermek kezét, önként visszamegy a falak mögé. Belső világának drámai változásai az alkonyodó külvilági környezet változásán világosan követhetőek mind a szereplő, mind a novella olvasója számára.

Ennyire korán, 1910-ben a *Megértés* szövege önmagában is fontos lenne, viszont ez csak az egyik, betű szerintihez közelítő olvasat. A freudi alapokon álló elbeszélés az ember általános, modern kori állapotleírásaként is lefordítható, amelyben a személyiség érzékeny része falak mögé húzódik a külvilág durva ingerei elől: a fal tehát nem csupán az ártalmas beteg választhatja el a külvilágtól, hanem az érzékeny embert is védelmezheti a külvilág

11 Jn 8, 7. Károli fordításában: „A ki közületek nem bűnös, az vesse rá először a követ.” Szent Biblia, ford. Károli Gáspár, Magyar Biblia Tanács, Bp., 1989, Újtestamentum, 120.

durvaságától. A freudizmusban természetesen a Fal ennél is több jelentésű: leggyakrabban a sartré-i értelemben használatos: a halál jelképe. Ha pedig ez így van, ez a történet olvasható Csáth Géza életével párhuzamos történetként is: a tragikus öngyilkosság lehetséges okait is ábrázolhatja, éppen a Csáthra jellemző eszközökkel. Megjelenési dátumát szintén szimbolikusnak tekinthetjük: pontosan két héttel azután, 1910. április 24-én látott napvilágot, hogy naplója szerint Csáth bevette az első adag morfiúmot.¹² A tudat újszerű működése tehát ekkoriban kezdte el érdekelni Csáthot, ezt a szintén sokoldalú, nagy-szerű elmét, aki az első méltatásokat írta Bartók zenéjéről, tehetséges festő és író volt, s emellett orvosként kiválóan ismerte az emberi szervezet működését, és – írásai alapján a nyugatosok közül talán a leginkább – rajongott Freud éppen ekkortájt divatba kerülő, felforgatóan új pszichológiai eszméiért. Különös, misztikusként is értelmezhető egybeesés, hogy Tormay éppen Csáth bezárulásának folyamatát ábrázolta az író eszközeivel, éppen akkortájt, amikor a dolgok visszavonhatatlanul baljós fordulatot vettek számára: mesék születtek, amelyek azonban rosszul végződnek. Csáth végigment az úton, amely gyilkossá és öngyilkossá tette; Tormay alakja pedig, noha megadatott neki, hogy számat vessen sorsával, visszafordult az új, vonzó úton, amely saját belső világa, az éjszakai Erdő megismerésére csábította. Az író névtelen hőse betegnek nyilvánította magát; Csáth pedig Nietzsche és Freud jegyében az emberi faj létezésének határain túlra merészkedett. Csáth, Kosztolányi Dezső unokatestvére és jó barátja, Kosztolányi *Esti Kornéljának* címszereplőjének egyik mintája a valóságban nem tűrte a megalkuvást, amellyel ez az élet jár. Tormay viszont az a fajta, aki megjárja a szélsőségek birodalmát, és sértetlenül tér vissza onnan, éppen azért, mert szenvedélyes és racionális egyszerre: a leglángolóbb érzelmek hatása alatt sem becsüli túl saját lelkierőjét. Az általa szerkesztett *Napkeletben* nekrológ jelent meg, amely egybecseng az itt levont következtetéssel: Tormay csendes, finom hölgy volt; belső világát akaraterője kormányozta, amely nagy belső szenvedélyét képes volt nyugodt méltósággal uralni.

A részletes összevetés néhány tanulsága

Zárásként csak pár lényegesnek gondolt elemet emelnénk ki, s a finomságok ízlelgetését az olvasóra bizzuk. A legkiáltóbb különbség természetesen az, hogy a mű befejezése teljesen eltérő, ez a változtatás azonban mélységesen átforgalmazza az egész írás alapkonceptióját is. Míg a *Megértésben* a főhős addig nemének megjelölése nélkül szerepel, amíg magát óriásnak nem kezdi nevezni, *Az apostolban* kezdettől fogva férfiként szerepel. A nemi megjelölés változása tetten érhető a gyermekkel kapcsolatban is: míg a *Megértésben* javarészt kisleányként szerepel, *Az apostolban* „gyerek” megjelölést kap. Bizony, az áthangolás a gyermek jellemvonásait is alapvetően érinti: az ártatlanság, szelídség és megértés szimbólumából egy rosszindulatra, agresszivitásra is képes gyerekké íródik át, amelyet több ízben (például az *Anyagyilkosság*, illetve *A kis Emma* című szövegeiben) Csáth Gézánál is láthatunk. Ez a gyermek azonban elsősorban nem pszichoanalitikus jelentéstartalmakat hordoz: a félrevezetett, lázongásra hajlamos magyar társadalom irodalmi ábrázolásává alakítja át.

A főhőssel kapcsolatos jelenetek (mint például a szabadulása) leírása sokkal homályosabb a *Megértésben*, mint *Az apostolban*: ez is arra látszik utalni, hogy az eredeti történet sokkal általánosabb jelentésre törekedett, mint átírata. Míg az első lebegtetni a szereplő helyzetét, a második verzió azonnal tisztázza a szökés részleteit, így a szereplő státusát is.

¹² A napló szerint ez 1910. április 10-én, „egy szép tavaszi napon” történt.

Ezt a státust mélyíti el a főhősre alkalmazott kifejezés, amely kizárólag *Az apostolban* jelenik meg: a „vezető”. Ez a szó is érthető spirituális és politikai értelemben egyaránt; megmutatva, hogy erősen túlzó leegyszerűsítés lenne a jelentést csupán a politikai értelemre korlátozni. Az apostol nem pusztán egy politikai elit kudarcát rögzíti: a „vezető” szóba, illetve az apostol szó – a német fordítás címében megjelenő – hírnök, hírvivő jelentésébe belefér az értelmiség, az írók és költők kritikája, azaz végső soron Tormay önkritikája is.

Természetesen már a történet elejétől több új mondat szerepel. Ilyen *Az apostol* következő gondolata: „*Őt is meg kell mentenem, mindenkit meg kell mentenem!*” Ez a mondat nagyon erősen mutatja a hangsúlyeltolódást, hiszen ehhez hasonló sincsen a *Megértésben*: ott a tét nem a gyermek, hanem az elmebeteg megmenekülése. Másfelől pedig az említett jelentésárnyalatot erősíti, hiszen Ady költészetében például jelen volt a hazai közeg „megváltásának”, a magyar Messiássá válás – természetesen erőteljes öniróniával ellentétezőt – gondolata. A fiatal Tormaytól ez a gondolat egyáltalán nem tűnik idegennek; *Az apostol* megírása idején azonban világképe elsötétült: a magyarság kudarcában érezte a saját felelősségét is, az írástudók minden korban meglévő, tagadhatatlan felelősségét.

Függelék

Tormay Cécile: Megértés

Óvatosan előrenyújtotta a nyakát. A bokrokon túl nem volt fal többé. Az árok felett sárga fejű virágok inogtak a napban. A réten boglyák sülték. A fűvön hosszú, mozdulatlan vonalban egy fa árnyéka sötétlett. Az ég kék és magas volt.

Felnézett, aztán hirtelen félbemaradt a mosolygása és nyugtalanul bámult a földre, mintha ott akart volna valamit megtalálni, amit elvesztett. Otromba cipője mellett fekete folt mászott a ritkás fű között, megkerülte a fűszálakat, fel-le küszködött, törte magát, kínlódott, akár az emberek. Jó ideig meredt rá, mire felfogta, hogy az a folt egy bogár. Lehajolt. Két tenyerét behajló térdének támasztotta. Nevetni kezdett, nyitott szájjal, hal-kan, és már nem kereste azt a gondolatot, amit elvesztett. Hátra sem tekintett többé a nagy falra, amelyik odabentről nézve szorította a halántékát és nyomta a mellét. Elfelejtette bujkáló futását a csendes házban. Elfelejtette a fehérre meszelt, orvosságzagú folyosókat, a vászonkabátos öröket és azt a rést is, amelyiken át a szabadba menekült. Kiesett a fejéből az egész. Csak a bogarat figyelte, és esetlenül tapogott [*tapogatott?*] utána... Egyszerre nem látta többé. Néhány percig visszafojtott lélegzettel bámult a fűre, azután ezt is elfelejtette. Tétovázó szemmel nézett megint körül. Összeráncolta a homlokát.

A réten erdesen világított végig a nap. A fa árnyéka lassan nyúlt az erdő felé.

Megint nevetni kezdett. Alattomosan meggömbíttette a hátát és behágott a fa árnyékába. Mintha egy sárga fényű tó felett, keskeny pallón indult volna el, két karját kitérte a levegőbe. Hosszú, sovány teste megfoghatatlan ingadozással kereste az egyensúlyt.

Az erdőszélen gágogó fehér mozgalom támadt a magas fűben. Egy boglya mögül álmos gyerekefj emelkedett fel.

Az ember, mikor észrevette, ledobta a kabátját és az árnyékból nagy, elszánt ívben beleugrott a napfénybe, mintha ki akarta volna menteni a gyereket. Izgatottan megmarkolta a kezét, és húzta magával a sötét csík irányába.

– Gyere fel a hídra...! Gyere, ha mondom...

A kisleány egy pillanatilag értelmetlenül nézett rá. Az ember meggyőzően hajolt fölé. Az arcuk majdnem összeért, és ekkor mind a ketten kacagni kezdtek. A gyerek piros kis pofája széthúzódott a vígságtól, az ember kiülő arccsontjain ráncokat vetett a bőr. Haja a homlokába csüggött. Gödrös, szomorú szeme meghatóan ragyogott.

Megértették egymást. Óvatosan, billegve lépegettek odébb az árnyékon. Mikor elfáradtak, leültek a fűbe, olyan mozdulattal, mint mikor az ember zúgó víz felett pallóra ül, és a mélybe lógatja a lábát.

Az idegen sugdosódva beszélt. A gyerek nem csodálkozott. Örült barátjának, aki már nagy volt, mint az öregek, és mégis elhitte a játékot. Tetszett neki, hogy a rét egy tó, amelyikben el lehet merülni. Mulatságosnak találta, hogy az árnyék palló, amelyikről nem szabad lelépni. Ő is mesélni kezdett. Mind a ketten meséltek, és közben együttérzően össze-összekoccantották a fejüket.

– És a tóban ugye halak is lennének? És úszni is tudnának, mint az igazi vízben?

Az ember egy pillanatra meghökkent. Összekulcsolt két keze között felhúzta térdét az álláig. Egy ideig merően nézett az erdő felé. Megint kiesett valami a fejéből. Aztán más jutott az eszébe.

– Onnan jön ki a sötétség – mondotta hirtelen szorongással.

A gyerek pillantása szórakozottan követte a keze mozdulatát.

– De ugye azért ott tündérek is vannak?

Az embert csak a saját gondolatai foglalkoztatták. Nem tudta, hogy bólint, mikor a kíváncsi kis hang elcsendesült.

– És ugye törpék is vannak az erdőben? És ezüstöt ásnak a holdvilágnál?

Megint bólintott.

A gyerek új és új kérdéseket talált ki, fáradhatatlanul. Mialatt a feleletre várt, kinyílt a szája, a szeme kerek lett. Mint a cukrot, meglegedetten nyelte a szaggatott válaszokat.

– És az óriások...?

Az ember arcán aggodalmasan mozdultak meg az inak. Ijedtséggel lett tele a szeme.

– Óriások igazán vannak – mondotta tompán, mialatt lopva a nagy fal felé nézett, amelyik mögül a szabadba menekült. És a gyerek nem sejtette, hogy az az idegen, aki olyan közel ült mellette a fűben, milyen végtelenül messze volt ebben a percben tőle, és mindentől, amit szemmel látni és füllel hallani lehet.

– Én is óriás vagyok – dörmögte a férfi. – De vannak nálamnál nagyobbak és erősebbek is. Mikor alszom, mikor csend van, bejönnek a sötétséggel a szobámba.

Lehajtotta a fejét, és alulról kutatóan pillantott a gyerekekre, mintha azt akarta volna meg látni, hiszi-e, amit ő mond, aztán megnyugodva folytatta:

– Bejönnek hozzám az óriások. Sokan, annyian, hogy már nem férnek egymástól. Elszívják előlem a levegőt. Kiisszák a vizemet. Az ágyam szélére ülnek. Rám könyökölnek. Nekem pedig ordítanom kell. És a folyosóról berohannak az emberek. De nem hiszik el, amit mondok. Rázzák a fejüket, amíg dühbe hoznak, aztán megijednek a nyomorultak. Teszik magukat, mintha hinnének. De én átlátok rajtuk. Azt gondolják, hogy bolond vagyok. Pedig ők a bolondok...

Fenyegetően toltá előre az állát. Ravasz diadallal nevetett.

– Hiába leselkedtek. Hiába őriztek. Megszöktem előlük.

A kisleány nem bírta már figyelni a sok beszédre. Másutt járt az esze. Szepegve kérdezte:

– De azért az óriások ugye nem bántják a gyerekeket?

– A gyerekeket? – Az idegen előrenyújtotta a nyakát és ferde szájjal meredt a levegőbe, mintha egy régi mesére akarna visszagondolni, amelyikről tudta, hogy hallotta valamikor,

amelyikre már nem bírt emlékezni. A saját gyermekkorát kereste annyi zavaros kép között. Egy régi mesét, amelyik elé azóta sok minden tolódt.

Csendesen megrázta a fejét:

– Nem. Akkor nem bántottak az óriások. – Ismét nyugtalan küszködés gyötörte a vonásait, szinte meggyűrődtek, mintha alattuk szétmállottak volna a csontok. Felsóhajtott:

– De most bántanak. És senki sem hisz nekem... – panaszkodva nyöszörgött. Teste lassan ingott ide-oda. Fejét a két térde közé lógatta.

A gyerek mozdulatlanul nézte egy ideig. Aztán elunta magát a csendben, és ujjával apró karikákat kezdett az idegen hátára rajzolni. Mikor erre sem figyelt, kis tenyerét az álla alá tolt. Erőlködött, fel akarta emelni az arcát.

– Meséljen még. Különben elmegyek.

Az ember üres szemmel nézett rá. Úgy, mint akinek elment a lelke messze, olyan megszűre, hogy már nem is bír többé visszatálni. Kínlódva rándított egyet a fején. Meglátta ismét a gyereket, meghallotta, amit mondott.

– Én is megyek – mormogta a félig alvók álmos hangján. – Az árnyékok jönnek. Odaát világos van. Mindig világos.

– Hol? – kérdezte a gyerek érdeklődve.

– Hát odaát – és vértelen keze mint egy reszkető, sápadt folt emelkedett a levegőbe.

A kisleány egyszerre az erdőn túlra gondolt. Eszébe jutott odaát a kápolna meg az a vénasszony, aki búcsúkor a küszöbén ült, egy asztalka előtt, amelyiken viaszgyertyák égtek. Sok viaszgyertya. Hosszú, meggörbült szálak, zsugorodó, tövig leégett gyűrűk, lábbon maradt fekete kanócok. A szétfolyó viasz pedig kemény tócsába csepegett a téglalépcsőre... Este volt. Hazafele mentek az anyjával, közben a mézeskalácsos szívet ette, és valahányszor a sötét erdőből visszánézett, mindig újra látta a lángoló kis asztalt a kápolna kapujában.

Erre a fényes asztalra gondolt most is, meg a mézeskalács szívre, amelyik enyvizű volt a tükördarab körül. De azért jó volt. Szerette volna újra megenni.

– Hát menjünk – mondotta éhes vágyódással. Az ember hirtelen megfogta a feléje nyúló kis kezét. Sebesen léptek egymás mellett, nagyobb és apróbb lépéssel és mégis egyöntetűen. A gyerek, mintha a meséi felé indulna, a férfi, mintha a valóságba menne bele.

Mind a ketten mosolyogtak.

– Ugye kapok mézeskalácsot? – gagyogta a kisleány.

– Ott jó lesz – dűnnyögte az ember.

Sok szó jutott az eszébe. Kimondta valamennyit, ellenőrizetlenül. Nem gondolkozott. Csak utóbb érezte, hogy beszélt. Aztán hallani kezdte, amit mondott. Aztán egyszerre felfogta a hangja értelmét, és ekkor észrevette, hogy a fa árnyéka már eltűnt a fűről. Az alkonyatban sötét, mozdulatlan tó lett a rét. Elöntötte a pallót. Ott pedig, ahol az előbb erdő volt, egy fekete fal látszott.

A férfi iszonyodva állt meg. Nyugtalanítani kezdte az a nyugodt gyermekkéz, amelyiket markolt. – Homályosan megérezte, hogy a kisleány, aki hitt neki, aki őreá bízta magát, vár tőle valamit. Hogy mit, az nem jutott az eszébe.

A gyerek nógatva ráncigálta a kezét.

– Mégse megyünk? Menjünk már!

– De hát hová? – a férfi hangja színtelen volt, mintha messziről beszélne vissza. Tehetetlenül hunyta le egy pillanatra a szemét. Bele akart hallgatni önmagába... Eleinte olyan volt az, amit gondolt, mint egy összerakó kép, amelyiknek sok darabja elveszett. Nem lehetett megérteni, hogy mit jelent. Aztán lassan előkerültek a hiányzó darabok. Egyik a másik után; mindenik a maga helyére; és teljes lett az egész.

A rét nem volt többé tó. Az erdő nem volt többé fal. Nagy elhagyatottságban érezte magát a téveszméi nélkül. Semmi sem taszította. Semmi sem vonta [*vonzotta*]. Üres, sötét csend volt minden, amitől világosság lett a fejében.

Eleresztette a gyerek kezét. És egy pillanatig úgy állt ott a rét közepén, mint ahogy azok állnak meg félúton, akik csak akkor fogják fel a lehetetlent, mikor elindulhatnak feléje... mikor van, aki hisz bennük, mikor van, aki velük megy.

Összeborzadt. Féltetni kezdte a gyereket saját magától. És a gyerek, mint egy kis állat, amelyik megérezte az erősebbiknek a nyugtalanságát, nem bízott benne többé. Megijedt. Hátrált. Menekülve futott tőle a réten át.

Az ember nagy kínjában sóhajtva nézett utána. Végighúzta verejtékes homlokán a tenyerét. Aztán indult vissza, a rés felé, amelyiken át a szabadba szökött. Gyorsan, ijedten ment, mintha egy nagybeteget kellene hazakísérnie, mielőtt minden újból összedől.

(*Magyar Hírlap, 1910. április 24., 1–3.*)